

B 4364

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész tudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Doktori Disszertáció tézisei

AZ ANGOLSZÁSZ–MAGYAR UNITÁRIUS ÉRINTKEZÉSEK 19.
SZÁZADBAN

Írta: Kovács Sándor

Témavezető: Dr. Balázs Mihály, az irodalomtudományok doktora
Dr. Novák György, az irodalomtudományok doktora

Kolozsvár–Szeged
2007

I. Bevezetés. A dolgozat témája és módszere

Az angolszász–magyar protestáns kapcsolatok történetének mostohagyermekével, az unitárius egyházzal foglalkozunk dolgozatunkban. Az angol–amerikai–magyar érintkezési viszonyok tizenkilencedik századi, az unitárius egyház intézményrendszere köré épülő eseménytörténete, úgyszólván ismeretlen a szakma előtt. Ennek több oka is van: a felekezet számaránya és elszigeteltsége, a legkülönbözőbb könyvtárakban és levéltárakban szétszórt, nehezen hozzáférhető anyag, ugyanakkor az erdélyi unitáriusok intézményrendszerének, hitének, történelmének ismerete is nehezítette a kutatást. Az értekezés szerzője Kolozsvárott, Oxfordban és Manchesterben kutathatott, így eddig ismeretlen forrásokat, jegyzőkönyveket tanulmányozhatott. A dolgozat módszere – a fentiekben jelzett körülmények következtében is – bátran későpozitivistának is tekinthető. Nem tiltakoznánk ez ellen a megjelölés ellen, hiszen tisztában vagyunk azzal, hogy az irodalmi, politikai, gazdasági, eszmetörténeti, kapcsolatok elmélyült elemzése elképzelhetetlen lesz anélkül az intézményes háttér nélkül, amelynek új forrásait szólaltatjuk meg. Ez persze azt is jelenti, hogy az egyes részterületek árnyalt, a felsorolt szakmák módszertani kérdéseit is érintő elemzésére nem vállalkozhattunk, hiszen ahhoz egy sor

szakterület szakemberévé kellett volna válnunk az anyag feltárásával párhuzamosan.

II. A dolgozat szerkezete

A disszertáció három nagy egységből áll. Az első fejezetben *A magyar–angol–amerikai unitárius kapcsolatok alakulását 1821-től 1848-ig* vizsgáljuk, és megpróbálunk helyzetképet adni az angolszász–magyar unitárius kapcsolatok korai szakaszáról. Bemutatásra kerül az angol unitáriusok által írt, és Kolozsvárra is elküldött *Brevis Expositio* című levél fogadtatása, fordításai és az erre írt válaszok. Ugyan ebben a fejezetben szólunk Körmöczi János felvilágosult unitárius püspök 1787-ben készült, *Az Angliában vagy Britanniában és Scotiában lévő unitáriusokról új dátumok* című, kéziratban maradt művéről. A szöveg elemzése során megállapítottuk, hogy az „új dátumok” tulajdonképpen Gottlieb Jakob Planck 1787-ben kiadott *Neueste Religions-Geschichte*jének magyarítása. Planck forrásául August Wendeborn *Der Zustand des Staats, der Religion... in Grosbritannien* műve szolgált.

Körmöczi kivételes egyéniségére és az angol kapcsolatok kiépítésében vállalt szerepére mutatunk rá a *Molnos-Bowring-Körmöczi háromszög és az „erdélyi populáris irodalom”* alfejezetben. A magyar költők és Petőfi fordításairól ismert

Bowring kapcsán megvizsgáltuk, hogyan használta fel az angol irodalmár és diplomata az angol unitárius egyház intézményi kereteit fordítói ambíciói érdekében. Az első fejezetet záró, kisebb terjedelmű dolgozatokban, Bölöni Farkas Sándor, Székely Mózes és Jakab József angliai útjának tanulságait fogalmazzuk meg.

A második fejezetben a megszilárduló kapcsolatokra épülő kölcsönös látogatásokat vettük vizsgálat alá, elsőként John Paget egyházdiplomáciai tevékenységének eredményeiről, a Manchester New College-ban magyar unitárius papoknak felajánlott ösztöndíj megszerzésének körülményeiről értekeztünk. Ehhez kapcsolódott az első angol egyházdiplomata Edward Tagart 1858-ban tett, tragikus kimenetelű erdélyi látogatása. Tagart látogatását újabb, ezúttal politikai céloktól is motivált angol utazó, Alfred Steinthal, Kossuth titkos ügynöke tette teljessé. Kossuth–Steinthal kapcsolatát igazolandó, néhány eddig ismeretlen levelet közöltünk ebben a részben. Ferencz József és Buzogány Áron 1859. évi londoni látogatása során az unitárius egyháztörténetírásban már kánonjogra emelkedett tévhitet – az angol ösztöndíj Ferencz Józsefeknek való fölajánlását – próbáltuk meg szétoszlatni. A *Manchester New College magyar diákjai* részben az unitárius peregrinusok egyházdiplomáciai tevékenységére, és az első akadémiták könnyűnek éppen nem mondható londoni forgolódására

összpontosítottunk. Simén Domokos, John Paget és Kriza János szemüvegén keresztül vizsgálva az eseményeket rávilágítottunk a magyar ösztöndíj fontosságára, nem hallgatva el az egyházon belül egymásnak feszülő érdekellentéteket sem.

A második rész záró fejezete az 1860-as évek angol–magyar–amerikai levélváltását, és az angolszász unitáriusok erdélyi látogatásait vizsgálja. Itt ismertettük J.J. Tayler, a Manchester New College eruditus tanárának erőfeszítéseit a kolozsvári unitárius kollégium kéziratára katalógusának kinyomtatása és közzététele, valamint Kénosi–Uzoni latin nyelven írott históriája kiadása tárgyában.

A dolgozat harmadik és legterjedelmesebb fejezete az angol–amerikai–magyar kapcsolatok alakulását követi 1870-től 1905-ig. Tulajdonképpen ebben a fejezetben foglalkozunk a szorosabban vett irodalom- és művelődéstörténeti kérdésekkel, a Jókai fordításokkal és a kolozsvári angol társalgó kör történetével. John Fretwell angolamerikai kereskedő és egyházdiplomata életének bemutatása kapcsán tárgyaltuk Jókai Mór *Egy az Isten* című regényének geneziséit, recepciótörténetét és angol fordításait.

A kolozsvári angol nyelvű művelést Kovács János az unitárius kollégium igazgató-tanára vállalta magára, nem csak mint a Ferencz József Tudományegyetem angol nyelv és irodalom lektora, hanem, mint az English Conversation Club alapító

elnöke is. Dolgozatunkban a klub életének negyed századát követtük nyomon, az alapítástól az elnök haláláig. Erdélyt és Kolozsvárt meglátogató angol és amerikai utazók beszámolóiból, újságcikkeiből némelykor hosszasan idéztünk, anélkül azonban, hogy a 19. századi Erdélyről vagy a Monarchiáról alkotott képet elemeztük volna. A fejezet záró dolgozatában megkíséreltük összefoglalni az angol–amerikai–magyar kapcsolatok teológiai és egyháztársadalmi mérlegét.

III. Vizsgálati módszerek

A disszertáció írása során több száz oldal magyar és angol kéziratos anyagot – levelek, naplók, jegyzőkönyvek – olvastam át. A magyar unitárius – (*Keresztény Magvető, Unitárius Közlöny, Unitárius Élet*) – és világi – (*Ébredés, Magyar Polgár, Kolozsvár, Kelet, Ellenzék, Erdélyi gazda, Hölgyfutár, A Hon, Fővárosi Lapok, Vasárnapi Újság, Pesti Hírlap, Budapesti Szemle*) – periodikák mellett használtam az angol és amerikai – (*The Monthly Repository, The Christian Reformer, The Inquirer, The Christian Life, The Unitarian Herald, The Christian Register, The Christian Examiner and Theological Review, The Monthly Religious Magazine, The Unitarian Review, The Christian Inquirer, Old and New, Monthly Journal*) – Kolozsvárott, Oxfordban vagy Manchesterben elérhető egyházi kiadványokat is. Nagy összefoglaló tanulmány ebben a

témakörben viszonylag kevés íródott, ezekre az értekezés lábjegyzeteiben és a bibliográfiában utaltam. A feletlébb nagy adathalmaz rendszerezése az eseménytörténet többé-kevésbé lineáris követése mellett bizonyult kezelhetőnek, ebből adódóan a tudományos dolgozat és adattár keveredése néhány esetben nehezen választható szét, ezért úgy gondolom, hogy szükséges lesz a legfontosabb dokumentumokat tartalmazó adattár összeállítására.

IV. Új eredmények (tézisek)

1. Az 1821-ben az *Unitarian Fund* által Kolozsvárra is elküldött *Brevis Expositio* a 19. század első felének legtöbbet másolt és fordított unitárius írása. A felekezet történetében a Türelmi Rendeletet követő száz esztendőben nem volt ehhez hasonló népszerűségnek örvendő traktatus. A legkevesebb 124 példányban és több szövegváltozatban fennmaradt másolatok alapján megállapítható, hogy az angol unitarizmus újjólág történő felfedezése Bölöni Farkas Sándor észak-amerikai élményei közzétételéig, illetőleg a konzisztórium elé terjesztett jelentése megtárgyalásáig, az erdélyi unitárius egyházi és világi értelmiség kedvelt kérdése és beszédtemája a *Brevis* és az arra adandó válasz volt. A szöveg elemzése során megállapítottuk, hogy a szociniánus teológiai gondolkodás századokon átívelő tradíciója fedezhető fel a

Kolozsvárra küldött sorokban. A válaszlevelél elemzése során az erdélyi unitárius körökben már-már kanonikus rangra emelkedett Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István nevéhez kapcsolódó *Unitárius Egyháztörténet* rendszerét mutattuk ki.

2. Az angol–magyar kapcsolatok korai szakaszának alakulásában újra kell értékelnünk Körmöczi János püspök szerepét. Az unitárius egyháztörténetírás, elsősorban Gál Kelemen az unitárius kollégiumról írott monográfiája nyomán, Körmöczi mentális épségét, egy 1818-ban bekövetkezett szerencsétlen baleset után, megkérdőjelezi. Dolgozatunkban rámutattunk arra, hogy az angol unitárius kapcsolatok mozgatója és irányítója Körmöczi volt. A szigetországban élő hitrokonok iránti érdeklődését bizonyította az az 1787-ben készült jegyzet, melyet összevetettünk Planck, Wendeborn és Lindsey műveivel és megállapítottuk, hogy a püspök, ha közvetve is, de Lindsey első magyar fordítójának tekinthető. A British Museum könyvtárában megtaláltuk azt a latin nyelvű nyomtatott unitárius konfessziót, mely Körmöczi válaszlevelének tekinthető.

3. Körmöczi–Molnos–John Bowring a magyar populáris literatúra érdekében folyt levélváltása nem volt ugyan egészen ismeretlen, arra azonban, hogy Bowring unitárius egyházi lapban publikálta első magyar vonatkozású fordításait kutatásaink során derült fény.
4. Bölöni Farkas Sándor nyugat-európai, elsősorban angliai majd észak-amerikai útját a kutatás elválasztotta az egyházdiplomáciától. A székely nemes küldetése, a konzisztórium elé terjesztett jelentése, valamint az angliai és amerikai unitárius társulatok jegyzőkönyvei alapján, új megvilágításba került. Azt igyekeztünk bebizonyítani, hogy Bölöni nem pusztán kedvtelésből utazott, hanem egyháza akkreditált diplomatája volt mind Nyugat-Európában mind pedig az Amerikai Egyesült Államokban.
5. John Paget János angolmagyar orvos életrajzát az erdélyi unitárius oktatásügy és a londoni magyar ösztöndíj tárgyában szerzett érdemeivel egészítettük ki.
6. Kossuth politikai céljai érdekében (is) mozgósított angol unitárius egyházdiplomácia kulisszatitkai ismertek voltak, értekezésünkben a meglévő eredményeket egészítettük ki néhány ismeretlen Kossuth-levéllel és az unitáriusok

lapjában a *The Inquirerben* megjelenő propaganda cikk felsorolásával. A 19. századi budapesti unitárius misszió ügyes retorikával használata fel céljai érdekében Kossuth unitárius szimpátiáját.

7. John Fretwell és Jókai Mór irodalmi/üzleti kapcsolatáról nem igen tudott a szakirodalom. Dolgozatunkban az *Egy az Isten* genezisének és recepciótörténetének új, eddig ismeretlen, de egyértelműen John Fretwellhez köthető fejleményt ismertettük. Részben sikerült felkutatnunk és ismertetnünk azokat a regényrészleteket (*God is One*) vagy novellákat (*Slipping-Stones*), melyek angol és amerikai unitárius periodikákban jelentek meg, és amelyekről nem tudott a magyar szakirodalom.

8. A dolgozat egyik legterjedelmesebb fejezete a kolozsvári angol klub (*English Conversation Club*) történetének feldolgozása. A magyar anglistika és amerikanisztika történetében is számottevő vállalkozás históriáját még nem írták meg. Kovács János az unitárius kollégium igazgatótanára és a Ferencz József Tudományegyetem első angol nyelvlektora életpályáján keresztül mutatjuk be az angol nyelv- és kultúra erdélyi, elsősorban kolozsvári népszerűsítésére tett erőfeszítéseit. Az angol klub

történetének tárgyalásakor röviden foglalkozunk azok életpályájával is, akik a kör vendégei voltak, és előadásaikkal, írásaikkal az angol klub és Kolozsvár hírnevét öregbítették. A klub története során rávilágítunk George Browning etnográfus naplójának kiaknázatlan gazdagságára, bemutatjuk a texasi egyetem neves Bolyai kutató matematikusát, George Halstedt-et vagy Budapest első amerikai konzulját Dyer Frank Chestert stb. Az unitárius papeányok londoni neveltetését szolgáló Sharpe alapítvány jelentőségét is ebben a fejezetben tárgyaljuk. Az egyetlen, megszakítás nélkül működött angol klub történetét az alapító elnök haláláig követjük nyomon.

V. Következtetések

- Az angol–magyar–amerikai kapcsolatok eredményeként az unitárius teológiai gondolkodás felszabadult a Szentábrahám-féle dogmatikai megkötöttségből, és az angol, de elsősorban amerikai szerzők – William Ellery Channing – hatására liberálisabb álláspontot kezdett képviselni.
- Az angol és amerikai unitárius periodikák hatására (is), Kolozsvárott Kriza János kezdeményezése mellett teológiai folyóiratot alapítottak. A *Keresztény Magvető* szócsové lett a kor haladó eszméinek – pl. darwinizmus – és rendszeresen

tájékoztatót nem csak magyar, de a nemzetközi teológiai gondolkodás állásáról.

- Az angol egyháztársadalmi egyletek mintájára Boros György vezetésével 1885-ben Kolozsvárott megalakult a Dávid Ferenc Egylet. Ugyancsak Boros volt az, aki rendszeresítette az ún. vasárnapi iskola intézményét.
- A 19. század második felében, az angol kapcsolatok hatására megindul az egyház történelmének újraértelmezése. A romantikus egyháztörténetírás Dávid Ferenc alakját a felekezet központjába állította, a közös múlt gyökereit felfedezve kapaszkodót adott az angol és amerikai unitarizmusnak.

VI. Publikációs jegyzék

I. Szerkesztett kötet, szövegkiadás (Molnár B. Lehellet közösen)

1. 2001 – *Boros György unitárius püspök naplója 1926–1941.* (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 1.), Kolozsvár, 2001.

2. 2005 – KÉNOSI TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.* (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.), Kolozsvár, 2005.

II. Sorozatszerkesztés (Molnár B. Lehellet közösen)

1. 2001 – *Boros György unitárius püspök naplója 1926–1941.* (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 1.), Kolozsvár, 2001.

2. 2002– *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentlékeknek hamis és igaz ismeretéről* (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.), Kolozsvár, 2002.

3. 2003– GÁI Kelemen, *Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza* (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 3.), Kolozsvár, 2003.

4. 2005 – KÉNOSI TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István, *Az*

erdélyi unitárius egyház története I. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.), Kolozsvár, 2005.

5. 2006 – *HELTAI Gáspár imádságos könyve* (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 5.), Kolozsvár, 2006.

III. Tanulmányok kötetben

1. 2000 – *Egy angol–magyar unitárius életútja. John Paget 1808–1892 = A szent szabadság oltalmában. Erdélyi unitáriusok 1848–49-ben*, szerk. Gaal György, Kolozsvár, 2000, 316–334.

2. 2004 – *Transylvania and the Unitarian College Manchester: The Sharpe Hungarian Scholarships = Unitarian to the Core. Unitarian College Manchester 1854–2004*, edited by Leonard Smith, Manchester, 2004, 143–160.

3. 2005 – *Contributions to late 17th century relationship of the Transylvanian Unitarians and their co-religionists in England and the Netherlands = Faustus Socinus and his Heritage* (Polish Academy of Arts and Sciences), edited by Lech Szczuki, Kraków, MMV. 455–466.

IV. Tanulmányok periodikákban

1992

Gejza József (1742 -1782), Keresztény Magvető (a továbbiakban KerMagv) 1992/42–49

1993

Almási Mihály unitárius püspök híveihez intézett levele 1716-ból, KerMagv 1993/107–108

1994

Unitárius nagyjaink sírkövei a házsongárdi temetőben, KerMagv 1994/97–105

1995

Lázár István (1742–1811), KerMagv 1995/58–66

1998

Biografia seu vita Georgii Markos Csikfalviensis, KerMagv 1998/62–65

2002

Adalék Homoródszentmártoni Bíró Sámuel (1665–1721) főgondnok életéhez, KerMagv 2002/12–19

Adalék Kossuth Lajos angol és amerikai unitárius kapcsolataihoz, KerMagv 2002/20–30

Az erdélyi unitáriusok és az Újvilág, KerMagv 2002/365–374

Jakab Elek és Dávid Ferenc, KerMagv 2002/374–380

2003

Az unitárius egyházi irodalom, avagy kísérlet annak összefoglalására, KerMagv 2003/34–46

Adalékok a Szervét-irodalom, -ikonográfia és -kultusz történetéhez, KerMagv 2003/176–209

Servet kultusz az unitárius kollégiumokban, Református Szemle 2003/684–696

2004

Adalék Gejza József életéhez és teológiai munkásságához, KerMagv 2004/160–170

Egy hitvita – két jegyzőkönyv. Adalék Heltai Gáspár megtéréséhez, KerMagv 2004/437–443

2005

Kurze Geschichte der Unitarischen Kirche in Siebenbürgen, In Dokumentation, 4. oktober 2005, Frankfurt am Main. Versöhnungsprojekt Healing of Memories – Dialog über die gemeinsame Geschichte der christlichen Kirchen in Rumanien. 64–69.

V. Tudománynépszerűsítő cikkek, recenziók

1998 – *Akik előttünk jártak. 130 éve született Vári Albert teológiai tanár.* In Unitárius Közlöny (a továbbiakban UK), augusztus–október 8–10. sz. 6.

- *Akik előttünk jártak. 100 éve született Lőrinczi László,* In UK, november–december 11–12. sz. 6–7.

2000 – *A 2000. esztendő Unitárius Naptárának hátlapjára,* In 2000 január–február 1. sz. 6.

- *Egyház és média,* In UK 2000 március–május, 2. sz. 9–11.

- *Egyház és média,* In UK 2000 június–augusztus 3. sz. 11.

2001 – GAAL György, *Műzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról.* Kolozsvár, 2001, In KerMagv, 2001/304–308

- *Az aratnivaló sok... Gondolatok az Unitárius Kislexikonról,* In UK, 2001 április–június 2. sz.

- *Szükségünk van a mítoszokra,* In UK, 2001 október–december 4. sz. 14–15.

2002 – *Szent-Iványi Sándorra emlékezünk születésének századik évfordulóján,* In UK, 2002 január–február 1. sz. 5–6.

- *Pákey József-re emlékezünk halála kétszázadik évfordulóján,* In UK, 2002 március–április 2. sz. 15.

- *John Paget János részvétele az 1848–49-es szabadságharcban és forradalomban.* In Unitárius Élet, 2002 március–április 2. sz. 11–13

2003 – Lawrence & Nancy GOLDSTONE, *Out of the Flames. The Story of One of the Rarest Books in the World, and How It Changed the Course of History*, In KerMagv 2003/222–224.

2004 – *Erdély unitárius fejedelme*, In UK, 2004 január–február 1. sz. 7–8

- *Főhajtás az észak-amerikai utazó sírjánál*, In UK, 2004 július–augusztus 4. sz. 6–7.